

onze voorouders ze gedeeld hebben (mondelinge rechtskracht).’ Voltooid is het proces blijkens de Brokmer handschriften, waar het ‘aan rechters ... behaagd heeft regelingen op te schrijven, waardoor recht en vrede bevorderd en onrecht teniet gedaan zou worden.’

Die dertiende eeuw moet dan ook de tijd geweest zijn waarin het van generatie op generatie mondeling overgeleverde recht werd gecodificeerd en in verzamelhandschriften, met de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, werd opgetekend. Overigens probeert Bremmer vervolgens aannemelijk te maken dat (onderdelen van) deze rechten eerst in het Latijn waren opgesteld.

Door de Oudfriese geschreven teksten (ook de ‘fictionele’) in de bredere culturele en intellectuele context te bestuderen, door *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de ‘lange’ dertiende eeuw* (titel van zijn oratie uit 2002) als onderwerp te nemen, sneed Bremmer een probleem aan waarvan hij zelf stelde, dat het ‘nauwelijks eerder op die manier benaderd was.’ Het leverde hem ongedacht rijke uitkomsten, die hij op overtuigende wijze en in een helder geformuleerd betoog (maar met iets te veel typfouten) heeft gepresenteerd.

Anneke B. Mulder-Bakker

M. D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Zutphen: Walburg pers, 2004, 448 blz., € 39,50, ISBN 90 5730 293 4).

In deze dissertatie staat de zogenaamde tweede religieuze vrouwenbeweging centraal, die aan het eind van de veertiende eeuw een aanvang nam. Het kloosterleven mocht zich toen verheugen in grote aandacht van vrouwen. Het doel van de studie is antwoorden te vinden op een aantal basisvragen met betrekking tot deze tweede religieuze vrouwenbeweging. (17) Het betreft de totstandkoming en het functioneren van deze gemeenschappen, de relatie met kerkelijke hervormingsbewegingen, onder andere de moderne devotie, de (economische) activiteiten die de zusters verrichtten, hun herkomst en hun relaties met de stedelijke omgeving waarin hun huizen zich bevonden.

Het gaat hier niet om een kleine beweging: in de Noordelijke Nederlanden voelen vele duizenden vrouwen zich tot het leven in een devote gemeenschap, c. q. in een klooster aangetrokken. De schrijfster constateert dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar dit fenomeen, al is er over de moderne devotie wel veel recente literatuur voorhanden.

Om niet te verdrinken in de veelheid van materiaal is voor deze studie een keuze gemaakt. Alleen de vrouwenconventen en -kloosters die na 1380 in Leiden en Zwolle tot stand kwamen worden onderzocht. Een oostelijke en een westelijke stad worden met elkaar vergeleken, vanwege de in de literatuur veronderstelde verschillen in ontwikkeling.

Het bronnenmateriaal waar deze studie op gebaseerd is, is zeer divers. Onder de archiefbronnen zijn testamentaire beschikkingen, schenkingsacten, eigendomsbewijzen, ruilovereenkomsten, statuten, privileges en aflaatbrieven. Daarnaast zijn er historiografische bronnen en uiteraard de (devote) teksten die de zusters zelf (over-)schreven.

In een tiental hoofdstukken passeren vervolgens de huizen en hun bewoonsters de revue. In het eerste, algemene, hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het religieuze landschap geschetst, waarna in het tweede het functioneren van de gemeenschappen aan de orde komt. Onder andere de priorin, de procuratrix en de biechtvader worden behandeld. Hoofdstuk drie is gewijd aan 'oefeningen in devotie', die zowel het lezen van vrome teksten omvatten als het schuldkapittel en handenarbeid. In het vierde hoofdstuk worden de gebouwen en de economie van de huizen aan een onderzoek onderworpen, in het vijfde staat het verkloosteringsproces centraal, dat wil zeggen dat gemeenschappen zonder kerkelijk erkende regel (bestaande uit begijnen, zusters van het gemene leven) zich successievelijk aansluiten bij een orde.

In hoofdstuk zes worden de bewoonsters van de huizen nader onder de loep genomen, waarbij de prosopografische methode gehanteerd wordt. In bijlage C (401) wordt daartoe een verantwoording gegeven van de *database* 'Prosopografie'. De hoofdstukken zeven tot en met negen behandelen achtereenvolgens de relaties van de gemeenschappen met de stedelijke omgeving, het wereldlijk gezag en geestelijke instellingen. Het slothoofdstuk gaat in op de gevolgen van de reformatie voor de huizen. In bijlage A vinden we een overzicht van de vele handschriften die de auteur heeft geraadpleegd, bijlage B bevat lange lijsten van conventualen en biechtvaders (16 pagina's van twee kolommen).

Het beeld is wellicht in deze context niet geheel toepasselijk, maar ik zou zeggen dat de schrijfster een waar monnikenwerk heeft verricht. In alle hoofdstukken wordt zeer gedetailleerd ingegaan op de verschillende aspecten van het onderzoek, zodat men de indruk krijgt nu een volledig beeld te hebben van de vrouwengemeenschappen in genoemde steden. Nauwgezet worden de bronnen uitgeplozen, waarbij niets aan het toeval wordt overgelaten. Een en ander levert een degelijke studie op, waarin men echt alles over de vrouwelijke religieuzen in Zwolle en Leiden aan het eind van de Middeleeuwen kan vinden. Dat heeft echter ook wat nadelige gevolgen voor de stijl en de leesbaarheid. Soms worden zoveel 'weetjes' uitgegoten over de lezer, dat men door de bomen het bos uit het oog dreigt te verliezen. Als voorbeeld noem ik de paragraaf over de geografische herkomst van de zusters. (185-187) Deze bestaat in feite uit een lijst namen, die wellicht beter schematisch weergegeven hadden kunnen worden. Ook elders vinden we een dergelijke behandeling, waar ik liever een schema had gezien om zo de tekst zelf wat beter leesbaar te houden. Ik vind deze studie dan ook meer een naslagwerk dan een leesboek.

De Engelse *summary* is een vrijwel letterlijke vertaling van de slotbeschouwing (die dan ook meer een samenvatting is dan een conclusie), met als gevolg dat het Engels niet erg mooi is. Tenslotte moeten me nog drie formele kritiekpunten van het hart. Het is me een raadsel waarom in een wetenschappelijk werk als dit de noten niet onderaan de pagina staan. En omdat de schrijfster de mijns inziens afschuwelijke gewoonte hanteert om te citeren als 'Jansen 1950' of 'Post 1960' moet men dus steeds twee maal bladeren als men een titel wil opzoeken. Van een aantal illustraties ontbreekt de juiste verantwoording: Caron 1987 of Wormgoor 1992 lijkt me niet voldoende.

P. Bange

Th. de Hemptinne, M. E. Góngora, ed., *The voice of silence. Women's literacy in a men's church* (Medieval church studies IX; Turnhout: Brepols, 2004, xiv + 224 blz., € 55,-, ISBN 2 503 51488 X).

Deze bundeling van 12 artikelen is het resultaat van een sympathiek samenwerkingsproject van Belgische mediëvisten en Chileense literatuurwetenschappers. Het betreft een interdisciplinair onderzoek naar 'literate women and women authors in the West-European late Middle Ages.' De redacteurs kozen, uit subsidie-politieke overwegingen neem ik aan, voor een *gender perspective*. Op een symposium in Gent werden de onderzoeksresultaten gepresenteerd en enkele gasten van buiten uitgenodigd waaronder de gerenommeerde *gender*-mediëvisten Jeffrey Hamburger en Walter Simons. Ook hun lezingen werden opgenomen in de bundel. Zoals de redacteurs al zelf opmerkten ten aanzien van de gewone participanten: 'the gender approach was new for the majority of them.' (vii) Dat is aan de uitkomst te merken. De titel van de bundel verradt dit ook al. Het alludeert aan het werk van Georges Duby, die verlichte despoot die prachtige studies heeft geschreven over de visies van middeleeuwse mannen op middeleeuwse vrouwen en eloquent het woord voerde namens die vrouwen die, volgens hem, niet zelf de kans hadden gehad te spreken, *Silences of the Middle Ages* (1992). Dat is niet een *gender* perspectief, waarbij altijd achter de voorgescreven en opgelegde rolpatronen gezocht wordt naar wat mannen en vrouwen feitelijk hebben nagestreefd.

Omdat de Chileense onderzoeksters al eerder studie hadden gemaakt van het werk van Hildegard van Bingen, is zij het centrale object van studie. De drie Chileense participanten Góngora, Flishfisch en Meli, werkend aan een Spaanse editie van Hildegards *Symphonia*, presenteren detailstudies van respectievelijk de 'word-created images in the *Symphonia*', de 'Eve-Mary dichotomy' en de begrippen '*virginitas* and *auctoritas*' daarin. Het zijn nuttige bouwstenen voor hun commentaar bij de editie. Deploige, die eerder al een mooie studie had gepubliceerd over het kennisprofiel en de ideologie van Hildegard, *In Nomine Femineo Indocta* (1998), leidt deze groep studies in met een meer methodische beschouwing uitgaande van Pierre Bourdieu's concept van het 'religious field in which priests, prophets [zoals Hildegard], and magicians [dat wil zeggen de drie ideaaltypen van Max Weber] act as competing religious agents in search of legitimacy and of lay followers.'⁽⁷⁾ Hij probeert dusdoende Hildegards profetisch charisma reliëf te geven — maar betreft daarin niet recente inzichten in dit fenomeen vanuit *gender* perspectief (Voaden, Sahlin en anderen). Hamburger kijkt vanuit een preek van de veertiende-eeuwse mysticus Tauler, waarin deze een miniatuur van Hildegard uit haar visioenenboek *Scivias* uitlegt voor nonnen in Keulen, terug op Hildegard. Het stelt hem in staat de visie van Tauler over het gebruik van woorden en beelden te vergelijken met die van Hildegard. Voor Tauler moet de gelovige mens in zichzelf afdalen naar het beeldloze niets (*Bildlosigkeit*), maar in zijn uitleg doet hij, paradoxalerwijze, een beroep op de beelden van die beroemde visionaire vrouw. Middeleeuwers konden niet anders dan beelden zien als ze lasen, ook als ze geen letterlijke afbeeldingen voor hun neus hadden. Het is de meest intrigerende, tot verder denken aanzettende studie in de bundel. Fraters presenteert een eerste analyse van het *Visioenenboek* van de dertiende-eeuwse mystica Hadewijch om zo tot inzicht te komen in het fenomeen visioen indien beschreven door een vrouw, 'Gender and Genre.' Ze wijst erop dat vrouwen hun visioenen ervoeren in de sacrale ruimte van de kerk en in de woorden van de liturgie. Zulke visioenen waren devotieel van karakter en bedoeld voor de kleine kring van religieuze vrouwen. Ze kenden drie stadia, het visioen 'in de Geest', de mystieke